

Luciana Friedmann

*Am încercat să le insuflăm ideea că se pot
regăsi aici, la Comunitate.*

Pe Luciana Friedmann am întâlnit-o pentru interviu la sediul Comunității evreiești din Timișoara, un loc de care, așa cum se vede din cele ce urmează, și-a legat destinul, preocupările și talentul organizatoric. De altfel, acolo am cunoscut-o prima oară printre tinerii pe care, în urmă cu mai mult de un deceniu, Rabinul Neumann îi adunase în preajma sa. Radia de fericire când îi vedea și se mândrea cu ei, intuind probabil că dăruindu-le cunoaștere, înțelepciune, credință și iubire, învățându-i să se dedice celorlalți, crea un model ce avea să fie dus mai departe. Luci a fost aleasă să facă acest lucru și își împlinește misiunea cu un firesc demn de invidiat, la fel cum își trăiește și gândește identitatea. La ea responsabilitatea e însoțită de prețuirea celor care o ajută sau au ajutat-o vreodată și de generozitatea de a le recunoaște meritele, mai mult decât pe ale sale. Un model se pare a fi găsit și în personalitatea dăruitoare a mamei sale, profesoară de istorie, care a lăsat bune amintiri elevilor săi și care și-a făcut din meserie o vocație.

Intre cei care povestesc în această carte, Luciana, născută în 1977, e cea mai tânără. Ca cei mai mulți dintre ei e cultivată, iar istoria familiei ei e marcată de Holocaust, de pierderi tragice. Convinsă de importanța memoriei, o asociază deopotrivă tradiției evreiești și puterii ei de a lega oamenii între ei, unindu-i împotriva uitării. Prin spirit și mod de a acționa, prin educație, Luciana Friedmann e și o bună timișoreancă.

Comunitatea: continuitate și transformări

Cum e Luciana, să fii așa de tânăr și să-ți asumi așa o sarcină importantă?

Nu sunt chiar așa de tânăr, dar relativ la poziția de președinte de Comunitate în care au fost în mod tradițional bărbați, și respectiv, bărbați în vârstă, da, este ceva destul de ciudat. Dar au trecut deja aproape trei ani și pot să spun că m-am obișnuit. Într-un fel, nu fac lucruri mult diferite față de ce făceam înainte, pentru că și înainte realizam programe în cadrul Comunității, la Timișoara sau în țară. Acum foarte mult din ce fac se referă la programe pentru diferite vârste, dar, în plus, la asistență socială și la alte probleme administrative ale Comunității, care, într-adevăr, au reprezentat ceva diferit și nou pentru mine.

În ce situații făceai înainte programele astea?

Am lucrat încă din 2002 la „Realitatea evreiască” ca redactor al acestei reviste și am călătorit foarte mult în țară. Simultan am început să lucrez la ceea ce era un Centru pedagogic, în

cadru Federației Comunităților Evreilor din România, sau FCER, mai apoi la JCC (Jewish Community Center)¹, realizat prin colaborarea dintre *Joint* și FCER. Am organizat seminarii regionale, seminarii de jurnalism, programe pentru femei, pentru tineret, pentru vârsta medie, am editat la un moment dat o revistă pentru tineret, se numea „Revista O.T.E.R.” care a încetat să apară odată cu întreruperea activității OTER (Organizația Tinerilor Evrei din România). O făceam aici, la Timișoara, împreună cu soțul meu, Liviu Gordea, care se ocupa de partea grafică. Primeam articole, poze, tot felul de materiale de la tineri din toată țara. Am organizat pentru ei la momentul acela trei seminarii de jurnalism. Aici le-am făcut împreună cu domnul profesor Marcel Tolcea și cu domnul profesor Mircea Mihăieș. Le-a plăcut foarte mult tinerilor și unii chiar au devenit ziariști din acest motiv. Nu știu dacă le-am făcut un bine, dar asta i-a determinat să se îndrepte spre această meserie. Am organizat un seminar și pentru doamnele din Comunitate, deci, am avut în ultimii zece ani, înainte de a fi aleasă în funcția de președinte, o activitate importantă în Comunitate, care mi-a plăcut foarte mult. Era diversă, era interesantă și atrăgea oamenii către evreitate dintr-o perspectivă modernă, în sensul că erau seminarii care îmbinau cultura, civilizația evreiască veche și nouă cu identitatea proprie a oamenilor, care este foarte diversă în România. Unii provin din familii mixte, alții sunt doar din familii evreiești, dar au pierdut foarte mult din tradiție. Prin intermediul acestor programe, care sunt implementate în special de *Joint* în România, ei se întorc încet, încet la rădăcinile lor. A fost interesant că au venit prima dată cei tineri și apoi au venit părinții lor, pentru că a fost o generație, inclusiv generația părinților mei, o verigă lipsă, să zicem, care au știut că sunt evrei, au păstrat ceva din tradiție acasă, dar, din cauza comunismului, au venit mai puțin la Comunitate.

Ce însemna Comunitatea atunci?

Comunitatea era spațiul în care se întruneau membrii Comunității, unde se țineau toate sărbătorile. Se asigura și atunci asistență socială, se țineau conferințe foarte interesante și întâlniri prin grija specială pentru viața evreiască a Prim-Rabinului dr. Ernest Neumann z.l.² Era un cor și erau cursuri de Talmud Tora, de religie și de limbă susținute chiar de rabin.

Pentru tine astăzi există și ideea de a crea un context în care lumea să se întâlnească, să poată comunica, adică o formă de socialitate.

Da, pot să zic că asta a fost foarte important în ultimii ani, fiind o continuitate a acelor vremuri. Și cred că asta am și reușit să facem: să devină un automatism pentru multă lume să vină la Comunitate, să aibă un program care se desfășoară în fiecare săptămână și să nu-și pună problema dacă se ține sau nu. Pe lângă programele excepționale, să știe că duminică este program pentru copii. Am încercat să le insuflăm ideea că aici se pot regăsi.

Serviciul religios se mai face?

Da, se face. Serviciul religios se desfășoară în fiecare zi. Se face și aici la Comunitate, unde avem o sală de rugăciune care se numește *Or Hadash*, adică *Lumina Nouă*. Când eram eu mică, era o sală de rugăciune acolo. Țin minte că venea și rabinul Neumann acolo, când făceam noi cor. După aceea a devenit un fel de magazie. Cu ajutorul *Joint*-ului și al Federației, cu

¹ Jewish Community Center (JCC) este o organizație socială care promovează cultura și tradiția evreiască prin reuniuni și cursuri.

² Zihrono livraha (ebraică) – Să-i fie binecuvântată amintirea!

sprijinul personal al directorului *Joint* pentru România, Israel Sabag, în urmă cu un an și ceva am reușit să o renovăm și acum este o sală de rugăciune foarte plăcută, unde bărbații vin și se roagă în fiecare dimineață, iar după-masă merg la sala de rugăciune din curtea Sinagogii din Fabrik, unde a oficiat și rabinul Neumann. Rugăciunea de dimineață de Șabat se ține acolo. Atuncea merg și femeii, și merge mai multă lume, cam treizeci, patruzeci de oameni. Aici la Comunitate, seara, de Șabat, vin oamenii la rugăciune, după care este o masă comună, la care participă de obicei multă lume. Vin până la șaptezeci de persoane în fiecare săptămână. În Iosefin se ține serviciul religios numai de sărbători. În Sinagoga din Cetate nu se mai face, din păcate... E o durere faptul că acest spațiu nu a fost încă renovat. În Cetate s-a încheiat un contract de comodat pe cincizeci de ani între FCER și Societatea Filarmonică, care a încercat să găsească resurse de finanțare, dar din păcate nu a găsit. În ultimii 12 ani practic n-au fost bani de investit, dar Societatea Filarmonică a făcut programe numeroase acolo. Am făcut și noi, am avut întotdeauna dorința să facem. Din păcate nu s-au găsit finanțe ca să se renoveze acest spațiu. Pentru Sinagoga din Fabrik există un contract pentru 35 de ani cu Teatrul Național Timișoara.

Pentru tine ar fi important ca aceste spații să continue să existe ca atare sau le vezi mai degrabă ca niște spații muzeale?

Eu cred că în special Sinagoga din Cetate reprezintă foarte mult pentru această comunitate și am avut dovada acestui fapt acum recent, în luna noiembrie, când pe un frig îngrozitor și fără să facem mare publicitate, am ținut un concert acolo și a fost absolut plin. Și asta a demonstrat că oamenii vin cu plăcere acolo, chiar și în condiții precare. Eu cred că ar fi un spațiu foarte important din punct de vedere religios și cultural. Starea clădirii e mult mai bună decât în Fabrik. Spațiul e funcțional, dar necesită reparații mari la partea superioară și la acoperiș, și la partea de zugrăveală, de decorații interioare, care sunt toate deteriorate. Primarul Timișoarei, la Anul Nou, la Roș Hașana a venit și a anunțat că își dorește și este în agenda lui să renoveze această sinagogă și va face totul ca să se renoveze. Îi suntem recunoscători pentru această intenție și sperăm să reușească.

Când te-am întrebat cum e să fii în această poziție, mă gândeam că este o comunitate cu foarte mulți oameni în vârstă, dar și din mai multe generații și probabil e destul de greu să pui la un loc așteptările fiecărei generații în legătură cu ce ar trebui să fie sau ai vrea să fie Comunitatea. Cine te ajută? Pe cine contezi tu?

Sunt oameni din toate generațiile. Când au fost alegerile pentru Comitetul de conducere al Comunității, au venit în special persoanele în vârstă la alegeri și au ales, în afară de mine, încă cinci persoane din aceeași generație cu mine, care am crescut aici împreună, am fost toți elevi ai rabinului Neumann, veneam împreună la cursurile de ebraică. Pe lângă noi au mai fost alese încă patru persoane, dl. Andrei Gidali, cel care oficiază în fiecare zi rugăciunile; dl. Paul Sterescu, un reputat jurist și foarte activ în comunitate; ortopedul Gheorghe Sebök, vicepreședintele Comunității; doamna Verona Botiș, secretara Comunității, care lucrează în fiecare zi la Comunitate și coordonează și Centrul de zi. Lucrez împreună cu dâșii și cu colegii mei mai tineri. Asta e foarte frumos. *(Cine sunt colegii tăi mai tineri?)* Hai să-i pomenim. Este Tina Sas care este stomatolog și de mică a fost implicată în comunitate. Cei de aici au putut s-o vadă în toate spectacolele de Purim. Au văzut-o dansând, cântând și făcând multe programe la Comunitate. Este Alexandru Fischer, dirijorul corului, care și el a crescut aici. El este învățător la

Liceul Lenau și are o voce minunată. Este Andrei Schwartz, economist. De când avea cinci ani vine aici, toți cei din Comunitate îl cunosc și știu cât este de implicat în viața evreiască. Sunt Adriana Aron și avocatul Robi Ernst, tineri, de asemenea foarte implicați în bunul mers al acestei comunități. Pot să spun că toți, din copilărie, am fost împreună în această comunitate. Este un lucru plăcut și frumos. Și încă ceva, ce poate alții, care vin din alte comunități, nu înțeleg... Nu poți să crezi ierarhii și să fii foarte strict în delimitări pe funcții, pentru că noi, cum spuneam, am crescut împreună, am trăit împreună, ne-am distrat împreună.

Sunteți o echipă. Poți conta pe ei, te ajută?

Da, da, da. Și nu doar pe ei, și pe alții, pe foarte mulți voluntari care vin la comunitate, și ce e pozitiv, oameni care abia în ultimii ani s-au implicat. Mulți nu au fost aici ani de-a rândul și încercăm să-i atragem la câte un program. Unii, cum spuneam, vin din familii mixte, se tem într-un fel să nu fie totul prea religios și-atunci vin la o activitate laică, vin la o conferință, vin la o petrecere și încet, încet se obișnuiesc cu oamenii de aici și după aceea rămân cu plăcere. Unii erau membri ai Comunității, dar de mulți ani n-au venit, pe alții i-am găsit pe liste, pur și simplu, și-am zis: „Uite, hai să încercăm să îi contactăm.”

Câți membri are Comunitatea în momentul de față?

Cam șase sute. Chiar acum a făcut doamna Vera o statistică. Au murit cincisprezece anul trecut, asta este partea cea mai tristă a muncii noastre. Inclusiv pe bunica am pierdut-o anul trecut, avea 99 de ani. (*Cum o chema?*) Ehrenfeld Margareta. Era decana de vârstă a comunității, din câte am socotit. E bunica din partea mamei. Am pierdut mulți oameni dragi din Comunitate, asta e foarte greu.

Avem un serviciu de asistență socială și suntem apropiați de cei în vârstă. Îi vizităm acasă, îi vizităm la spital, oamenii vin aici. (*Se ocupă cineva anume de partea asta?*) Da. Avem două doamne... de fapt, una este asistentă socială de profesie, Bianca Todor. Nu este evreică, dar lucrează la Comunitate de aproximativ cinci ani. Și doamna Judith Hirschl, membră a Comunității, care și ea s-a implicat în ultimii ani ca lucrător social. Avem în momentul de față aproape șaptezeci de asistați. Cei mai mulți primesc mâncare de la cantina noastră, li se duce acasă. Primesc medicamente, îmbrăcăminte, ajutoare de încălzire. Mulți au pensii foarte, foarte mici, ca în general în societatea noastră. Avem oameni și cu 350 de lei pensie, și cu 500 de lei pensie și încercăm să-i ajutăm pe cât putem. La aceștia se mai adaugă și 14 copii în nevoie.

Mai există căminul pentru bătrâni?

La Timișoara nu mai există de peste zece ani. În afară de București, mai există doar la Arad un cămin în condiții destul de bune, tot așa, finanțat de Federație și de *Joint*. Existau mai multe cămine, dar s-au desființat, pentru că s-a redus mult numărul vârstnicilor și din punct de vedere economic nu era justificat să existe mai multe cămine.

Partea frumoasă e că cei în vârstă vin aici la Comunitate de trei ori pe săptămână, vin luni, miercuri și joi și doamnele Verona Botiș și Judith Hirschl au programe speciale pentru ei. În afară de asta au conferințe, pregătesc măști și cadouri pentru Purim, desenează, merg în excursii. Au fost la Felix, la Mako, acuma se pregătesc să meargă la Sighet. (*Și asta se face cu contribuția lor?*) Nu contribuie cu absolut nimic, nici comunitatea locală nu contribuie, se face prin serviciul de asistență care este finanțat de *Joint* și de Federație. Le face extrem de bine. Vreau să vă spun, plăcerea cu care vin! De exemplu, au fost câțiva tineri care au făcut cu ei curs de tango. Și-am

intrat într-o dimineață pe la ora zece, dansau cu toții tango cu mare entuziasm. (*Râsete*) Asta e drăguț. Și chiar știu. Spre deosebire de generația mea, ei chiar știu să danseze.

Și din cei 600, unii dintre ei sunt din familii mixte, ai spus tu?

Da, destul de mulți sunt. Și între cei șase sute sunt și partenerii neevrei care vor să participe. (*Vin și alții?*) Vin destul de mulți care sunt neevrei, pentru că, așa cum spuneam, sunt multe programe culturale. La cei 600 se mai adaugă aproximativ patruzeci de persoane care sunt neevrei, pe care noi îi numim *membri simpatizanți*. Vin permanent și îi primim cu drag.

Și eu am avut întotdeauna colegi și prieteni de foarte diverse etnii. (*Dar părinții tăi?*) Și părinții mei la fel. (*Bunicii aveau relații în afara comunității de evrei?*) Și bunicii, da. Foarte mulți prieteni cu care se vizitau. Și-au făcut prieteni cu care mergeau la munte, la restaurant, la care mergeau acasă.

Mai erau persoane în familie care au însemnat mult pentru tine?

Eu n-am avut aici o familie foarte mare, din păcate. (*Sau prieteni...*) Am avut întâlniri interesante. Și în Israel. Și cu oameni din alte medii. De exemplu, m-am înțeles foarte bine cu mulți veniți din comunități orientale, prieteni care au venit din Maroc. Bine, ei sunt israelieni, dar sunt din Siria, Maroc și ne înțelegem foarte bine. (*Crezi că asta ține de educația ta de aicea? Deschiderea asta spre alții...*) Poate că da. Și soțul meu e așa. E genul de om care e extrem, extrem de deschis către toate culturile și către toate națiunile și limbile. Ba pot spune că e super pasionat de ele. Am avut, de exemplu, aici, un băiat de la Medicină care este din Burundi și care a venit la noi la Comunitate și a ținut o conferință despre cum e în Burundi. A făcut mâncare africană.... Cu soțul meu s-a împrietenit imediat. (*Și au audiență genul acesta de programe?*) Da. Admir foarte mult la cei vârstnici din Comunitate că sunt deschiși. Sunt deschiși la tot felul de programe trăznite ce ne trec nouă prin minte. De exemplu, le-am propus să apară pe scenă la Purim și n-au zis nu. (*De obicei apar copii și tineri, nu?*) Da, da, da. Lucrurile nu vin spontan, trebuie puțin efort, puțină insistență. Dar, în timp, când își dau seama că iese bine, vor ei înșiși să se implice.

Povești de familie – destin și identitate evreiască

Ai pomenit de bunica și ai spus că a fost cea mai vârstnică din Comunitate. Povestește-mi puțin despre ea.

Bunica a fost din Oradea, era dintr-o familie evreiască mare, ortodoxă, tradiționalistă, care a venit la Timișoara. Familia ei se numea Grünberger. Pe bunicul îl chema Ehrenfeld. Erau nouă frați și aveau alți verișori, zeci de verișori, așa cum erau familiile mari la acea vreme. Ea a venit aici la Timișoara în anii '30. În schimb una dintre surori împreună cu trei copii și cu soțul au fost duși din Oradea la Auschwitz. Cei mai mulți frați au venit la Timișoara și unul din frați, Srolan, a fost pe acel vapor care a fost scufundat, Mefkure. Au fost două. A fost Struma și-a fost Mefkure. Străbunicii mei au plecat în Israel în anii '50 când a fost acel prim val de *alia* și au așteptat acolo. Țineau o cameră cu hainele lui în speranța că o să vină băiatul acesta, care cred că era băiatul cel mai mare. Frații bunicii au plecat pe rând în Israel și numai ea a rămas la Timișoara. Așa a fost. Bunicile le-am cunoscut, dar bunicii nu i-am cunoscut. Bunicul meu știu că... - a venit foarte multă lume să-mi spună - a fost un om excepțional. Era economist, revizor contabil, și ziceau:

„Vai, ce om, extraordinar om, extraordinar cum se purta cu toată lumea.” Multă lume mi-a spus asta. (*Unde a lucrat?*) Cred că la control financiar. (*Și bunica ce făcea?*) Bunica mea a fost o autodidactă absolută, care a lucrat și ca ziaristă și totdeauna spunea că eu am moștenit-o pe ea. A lucrat ca ziaristă, fără să aibă o pregătire specială în acest domeniu. A citit foarte multe cărți, și în românește și în maghiară și ne recita poezii. Știa și la 99 de ani foarte multe poezii, în special din cei mai mari scriitori unguri, pe care putea la orice oră din noapte și din zi să ți le recite. A citit toți scriitorii ruși. A fost pasionată de literatură și de cultură, de modă, de frumos... (*Unde a făcut școala?*) La Oradea. O soră de-a ei a făcut chiar și facultate, deja în acele vremuri când femeile nu făceau așa ceva. Părinții ei erau tradiționaliști, străbunica purta perucă, străbunicul era cu barbă albă, era așa, impozant, cum vedem și acum în mediul religios.

Prin ei ai descoperit evreitatea? Sau cum și când?

Într-un fel am știut-o întotdeauna. Părinții mei întotdeauna au ținut la asta și mi-au insuflat: „Vezi că suntem evrei.” Nu știu exact prin ce, nu pot să spun că am ținut foarte mult Șabatul sau..., dar am știut că suntem evrei, pur și simplu. Mama mea – și tatăl meu la fel – au fost credincioși, adică au avut totdeauna această credință în Dumnezeu, mergeau la sărbători la sinagoga din Cetate. (*Și te aduceau, deci, de mică.*) Da. Nu voiam să vin la cor, asta țin minte. Andrei (Schwartz) venea la cor, eu nu voiam, că nu știu să cânt și mi se părea înspăimântător să cânt într-un cor. Dar veneam aici. Și după aceea, mai târziu, am început să vin la ore la rabinul Neumann, cam de la 10-12 ani.

La ce școală ai învățat?

La Arte Plastice am fost dintr-a cincea până în clasa a 12-a. A fost o școală deosebită, pentru că ți-a dat o deschidere și libertate pe care alte școli nu ți le dădeau. A fost o combinație foarte bună. Mai ales după strictetea Liceului Pedagogic... Am terminat în '95.

Ai început să studiezi ebraica la Comunitate?

Da, veneam aici în fiecare duminică, se făcea ebraică cu rabinul. Mai era profesorul Bergler, Ezra Bergler, el preda și după aceea era o tânără, Dunaet, care a plecat în străinătate. Dar noi făceam cu rabinul. La 19 ani am fost prima oară în Israel. A fost o excursie a *Sohnut*-ului și mulți dintre noi atunci am fost pentru prima oară. Trebuia să ai peste 18 ani. Atunci ne-am îndrăgostit foarte tare de Israel și numai melodii ebraice învățam și veneam cu mare plăcere să învățăm ebraică. A fost perioada când foarte mulți din generația mea au emigrat. A fost așa un val al celor mai tineri în anii de după '90, 1992-94.

Veneam cu plăcere la orele rabinului Neumann. Era un dascăl deosebit. După aceea, când am fost în Israel o perioadă, în 2000-2001, mi-am dat seama cum mi-au intrat în cap conjugările și declinările, ca un automatism. Nu puteam să vorbesc pe stradă, dar am învățat mult mai ușor. (*Și acum stăpânești bine limba?*) Vorbesc relativ bine, scriu cu greșeli, mă descurc. Mai traduc, pot să traduc oral. (*Poți să citești textele religioase singură?*) Pot să citesc încet, rar, mai greu. (*De când a făcut rabinul Neumann aceste cursuri? A făcut și în perioada comunistă, înțeleg.*) Da, da, foarte mulți i-au fost elevi. Eu am fost după Revoluție. (*Câți studiază acum ebraica?*) Între 10 și 15 persoane, adulți, nu copii. Liviu, soțul meu, ține acest curs. El a terminat electronică, dar nu a lucrat niciodată ca electronist, ci ca jurnalist. Așa ne-am și cunoscut. E foarte pasionat, a învățat din cărți singur și acum el predă, și mai este Tina Sas, și ea predă ebraică.

Din ce moment au început să fie mai numeroase căsătoriile mixte?

Păi, bănuiesc că în momentul când s-a împuținat comunitatea. Și opțiunile în cadrul comunității s-au redus. Pe de altă parte oamenii au devenit mai deschiși, mai puțin închistați în cadrul unei comunități. (*Registrele cu căsătoriile există la voi la Comunitate?*) Din păcate aici nu există. Arhiva noastră a fost dusă la București în urmă cu peste zece ani. Se poate consulta la Centrul de istorie al Federației. Singurul lucru ce-l avem noi din arhivă aici sunt registrele cimitirului. De pe la 1800.

Apropo, legat de asta, cimitirul e desigur un loc de referință pentru evrei, pentru Comunitate.

E un cimitir cu o istorie foarte importantă, unde sunt înhurate toate personalitățile pe care le-a avut această comunitate, fiind o adevărată istorie a acestei comunități și, într-un fel, a acestui oraș. (*Există un program pentru a-l întreține?*) Noi încercăm și aici ne ajută și Getta Neumann care strânge fonduri de la cei din străinătate, încercăm să îl menținem într-o stare bună. Am avut anul trecut și o donație apărută așa, ca prin minune. Un rabin din America, foarte în vârstă, pe care îl cheamă Newmann, nu Neumann, ci Newmann, a venit în birou aici și a zis: „Vai, gardul la cimitir este spart, oricine poate să intre și să-l vandalizeze!” A donat prin *Joint* o sumă foarte importantă cu care a fost renovat gardul. Asta a fost ca o minune. Apoi și Federația ne-a mai susținut. Chiar acum, în zilele acestea, se face o defrișare, acolo unde este o zonă arboricolă foarte extinsă în cimitir. Pe lângă asta se fac ierbicidări de câteva ori pe an, la care contribuie și cei din străinătate. (*Și monumentele funerare sunt strict în grija familiilor, dacă mai există, nu?*) Da, dar aparținătorii nu mai sunt la Timișoara. Monumentele funerare... ar trebui și acolo făcute lucrări. Din păcate la multe se surpă pământul și acolo ar trebui făcute consolidări, dar asta este ceva foarte dificil și costisitor. Poate ar trebui să vedem, să ne încadrăm și noi într-un proiect pentru monumente, că e păcat. Multe dintre ele sunt distruse, unele pur și simplu de timp, dar altele pentru că au fost tot felul de huligani care au intrat în cimitir.

Mi-ai spus la un moment dat că legi ideea de evreitate cu ideea de tradiție. Ce înseamnă pentru tine asta și la ce te gândești când spui tradiție?

Eu cred că menținerea unei vieți religioase, chiar dacă mai restrânse este foarte importantă, pentru că o comunitate evreiască nu poate exista fără asta. Înseamnă serviciul religios, înseamnă păstrarea sărbătorilor, înseamnă păstrarea Șabatului, pentru că este acel moment unic al săptămânii, când te simți cu siguranță evreu. Când știi sigur că dacă vii la Șabat, atunci pentru asta vii. Ca tradiție ...

Șabatul acasă, ce înseamnă? Fac familiile ceva special, sau...?

Cred că în mare parte, Comunitatea a înlocuit familia, ca de exemplu, la festivitatea de Pesah.

Tu îți amintești de când erai mică, de exemplu bunica, făcea ceva special?

Îmi aduc aminte că mama mea aprindea lumânări vineri seara și, nu știu exact dacă de când eram foarte mică, dar știu, în orice caz, că în ultimii, destul de mulți ani, până am pierdut-o, a făcut asta. Am pierdut-o pe mama în 2001. Aprindea de fiecare Șabat lumânări. Și după ce am pierdut-o pe ea, am început să aprind și eu, dar nu țin minte mese de Șabat. Cunoșteam doar mâncărurile specifice. *Halot* este această pâine specială, este puțin dulceagă și este o pâine împletită. Este un fel de colac, să zicem. După aceea, trebuie să fie vin la o masă tradițională de

Şabat, trebuie să fie cele două lumânări care sunt aprinse de femeie în mod tradițional. Am avut foarte multe programe despre mâncarea evreiască. (*Pe care cine le-a ținut?*) Diverși... Andreea Dobra face programe pentru vârsta medie. Chiar Tina a avut un program, în care a proiectat imagini cu diverse mâncăruri tradiționale. S-a și gătit, s-au făcut *Halot*. S-a făcut aluatul, s-a și copt aicea. Prăjitura tradițională de Purim este *humentaşen* (*Humentaschen*), *oznei* Haman sau urechile lui Haman, care se umple cu diverse dulciuri, cu gem, cu nuci, cu ciocolată.

A, ce-am mai făcut, asta să vă povestesc! Am făcut două ediții și o să mai facem și anul acesta, de „Bazarul amintirilor”. Au venit oamenii, inclusiv oameni de 80 de ani, cu albumele lor de acasă, albume vechi. Albume din copilărie, în care se vede cum era viața lor aici. Pe de altă parte am adus albumele care se găseau aici, au fost păstrate aici la Comunitate. Asta a fost o inițiativă foarte bună, că în anii '70, '80, '90, s-au păstrat multe, multe albume de amintiri. Bineînțeles că o personalitate care apare în toate este Rabinul Neumann, dar mulți membri ai noștri se regăsesc acolo și le place foarte mult să le revadă.

Și ați înregistrat poveștile astea?

Nu, nu, dar când se desfășoară, se pun albumele pe niște mese lungi și fiecare stă în fața pozelor lui și pur și simplu trec de la unul la altul și stau de vorbă, își amintesc. (*Ați făcut acest lucru și cu obiecte de care sunt legate amintiri?*) Asta chiar mi-am propus să facem la Centrul de zi, un program din acesta ca fiecare să aducă un obiect care e important pentru el, dar încă n-am organizat. Cred că e ceva interesant și i-ar face să vorbească, să se mai deschidă. (*Din obiectele pe care tu le ai acasă, ce ai aduce la o astfel de întâlnire?*) Nu știu, nu prea am pasiunea asta cu obiectele. De la mama mea pot să spun că cea mai frumoasă amintire sunt întâlnirile cu foștii ei elevi, care vorbesc foarte frumos despre ea. „Am fost elevul mamei tale, la Loga...” Mama a fost profesoară.

Părinții, bunicii

Vorbește-mi despre mama.

Mama mea a fost profesoară de istorie, a fost foarte pasionată și de istorie, și de meseria de profesoară. Puțini oameni atât de pasionați am văzut și care să predea cu un asemenea drag și care să-și iubească așa elevii. Cum își iubea elevii? În sensul că... eu țin minte că de mică mergea acasă la elevi de-ai ei care erau mai săraci și le ducea de mâncare. Zicea: „Hai să luăm 300 de grame de salam, pâine, că nu au.” Și mergeam acasă la elevi de-ai ei. A meditat gratis foarte mulți copii. Cred că ea a rămas foarte intens în inimile lor.

A fost un moment destul de greu pentru mine când am fost la o întâlnire a unei generații unde a fost ea profesoară și m-am văzut cu foștii elevi și au vorbit extraordinar despre ea. Multe personalități i-au fost elevi, de exemplu Florin Călinescu, Ovidiu Drăgănescu, Monica Tatoi, mulți, mulți. Mulți mi-au vorbit foarte frumos despre mama mea. De exemplu, prefectul actual al Timișoarei, Eugen Dogariu m-a impresionat foarte tare, că am fost împreună cu ambasadorul Israelului la el și în timpul întâlnirii a spus că el are o veche legătură cu comunitatea evreiască prin faptul că mama mea a fost profesoara lui preferată. (*Cum o chema pe mama?*) Eva Friedmann. A fost pasionată, preda istoria cu amănunte picante și așa, ca pe o poveste frumoasă.

(*A fost tot timpul la Loga?*) Nu, nu. A început cu navetă la Jimbolia, după aceea a fost directoare la o vârstă foarte fragedă, la 28 de ani, la o școală mare, Generală 28, asta înainte să mă nasc eu. Și după aceea și-a dat demisia, tocmai ca să aibă un copil. Era altruistă, din salariul ei cumpăra cornuri pentru copiii săraci din această școală.. Erau mulți copii din familii foarte sărace și ca să-i atragă către școală, le dădea în pauză câte un corn la fiecare. (*Ce s-a întâmplat?*) S-a îmbolnăvit. S-a îmbolnăvit, încă era în activitate, la începutul anului 2000. Și am plecat în Israel la tratament, dar am pierdut-o în august 2001, chiar când avea 60 de ani, acolo în Israel.

Și tata?

Tata³, slavă Domnului, este ok, noi stăm împreună cu el, este de meserie inginer constructor. Tot așa, toată viața și-a dedicat-o muncii foarte asidue, pot să zic. Îmi aduc aminte, apropo de Șabat, că a lucrat în fiecare sâmbătă și duminică, nu aveai încotro în comunism. A lucrat la Grupul de Gospodărie Timiș, a coordonat partea de investiții, de construcții, a avut răspundere foarte mare. A fost director tehnic, director adjunct, a fost director tot timpul pe un palier sau pe altul, a fost director mai mare după Revoluție, când au fost alegeri democratice și l-au ales. Țin minte, în timpul Revoluției, cum trebuia să meargă la servicii și îi dădeam telefon și spunea: „Stai că trebuie să mă arunc sub masă acuma, că se trage...” El, spre deosebire de mama, s-a bucurat când s-a pensionat. Pentru că acumulasese foarte, foarte mulți nervi și stres legat de munca aceasta. A suferit însă și el foarte mult că am pierdut-o pe mama, a fost un șoc mare. Erau căsătoriți de când avea mama 22 de ani, de 38 de ani. Eu m-am născut cu mult după ce s-au căsătorit ei, pe mine m-a născut mama când avea 36 de ani, după 14 ani de căsătorie. (*Ești copil unic?*) Da.

De unde era familia lui tata?

Familia tatălui meu era din Viena. Numai bunicul a venit aicea, restul fraților au plecat în Statele Unite. S-a îndrăgostit aicea de o evreică din Sânnicolau, de bunica mea. Bunicul meu din partea lui tata era religios, mergea la sinagogă în fiecare zi. Tatăl meu și acuma ține minte locul, unde stătea în Sinagogă... mergea în Iosefin, că locuiau și aproape și erau și evrei ortodocși. Nu veneau în partea asta a orașului, unde erau *neologi*. Pe vremea aia nu se amestecau. În toate trei sinagogile, în Iosefin, în Cetate și în Fabrik se ținea serviciul religios și toate trei erau pline. (*Unde oficia Rabinul Neumann?*) Numai la *neologi*. Numai în partea aceasta. Acolo în Iosefin era un rabin ortodox, era rabinul Schück. Descendenții lui au venit la Timișoara acum doi ani. Unul din ei a ținut un concert aicea și tata și-a adus aminte că era cu tatăl lui în clasă, la școala evreiască din curtea sinagogii Iosefin. Tata numai clasele primare le-a făcut la școala evreiască, după aceea s-a și desființat, în '37 s-a născut...

În '48 s-au desființat toate școlile profesionale. Despre ce s-a întâmplat în timpul războiului, știai de acasă?

Eu am fost destul de marcată de cartea lui Simon Wiesenthal, *Asasinii printre noi*. Am citit-o când am fost mică, pentru mine asta a fost așa, o turnură. Conținutul ca și conținutul, dar mai mult erau pozele din Holocaust.

Știai că a avut de suferit și familia ta?

Asta știam. Asta mi-a fost insuflat de bunici și de mama. Mama, și ca profesoară de istorie, a vorbit mult despre asta, cred că și elevilor le-a vorbit mult despre asta.

³ Gheorghe Friedmann (1937-2013), tatăl Lucianeii Friedmann, a decedat în septembrie 2013.

Dar nu despre faptul că undeva în România a fost Holocaustul?

Vă spun ceva, cred că nici nu a știut exact de partea cu Transnistria. Asta a fost o parte destul de puțin cunoscută atunci... A fost o parte despre care până la Revoluție nu s-a deschis discuția. Despre Oradea mi-a vorbit foarte mult. Ea era născută în '41, chiar în timp de război, verișorii ei de aceeași vârstă cu ea au fost în '44 deportați.... Au murit toți. (*N-a scăpat nimeni?*) Din familia aceea, nu. Tatăl copiilor era cantor, l-am găsit pe listele deportaților din Oradea. Un unchi de-al tatălui meu a fost omorât la Budapesta. Era dentist și s-a mutat ca să aibă fiica lui o școală mai bună decât la Timișoara, și a fost împușcat acolo. Împușcați, aruncați în Dunăre, la Budapesta. (*Și bunica din Oradea povestea vreodată despre asta?*) Bunica era o fire puternică, nu prea povestea. Ceva mi-aduc aminte totuși, că zicea de copiii aceia, verișorii mamei, cum cel mai mic dintre ei spunea tot timpul: „O, tot timpul trebuie să mergem, ce obosit sunt!” Bunica spunea: „Uită-te cum o fi fost când au ajuns acolo.” „Acolo” era Auschwitz. Erau copii mici. Bunica și părinții ei, adică străbunicii mei erau aici la Timișoara, numai sora aceasta a rămas acolo. Nu se putea ști unde o să fie mai rău.

Da, nu aveai de unde să știi.

Au fost cu siguranță norocoși cei care au fost aici. Cred că a fost și multă întâmplare în asta, în definitiv. Au scăpat cu viață, dar și ei au suferit. Bunicii și frații tatălui meu au fost toți la muncă forțată.

O carieră, o pasiune, un model

Ai făcut jurnalism la Universitatea de Vest?

Da. Asta a fost pasiunea mea de după Revoluție. Am zis că nu fac nimic altceva, numai asta mi-a plăcut. Eram la Arte Plastice la liceu și din clasa a noua am început să mă duc să scriu la „Renașterea Bănățeană”. Am scris tot timpul. M-au primit acolo, eram așa un fel de copil tolerat, la început. Li se părea ciudat: „Ce a venit asta din clasa a noua?” Dar am scris tot timpul. Și după aia la diverse publicații.

Scrii și acum?

Acuma scriu doar la „Realitatea evreiască”, pentru că nu am timp și-mi pare rău într-un fel. (*Scrii mai ales despre ce se întâmplă aici?*) Nu, și alte subiecte, dar am mult mai puțin timp, asta e adevărat. Înainte scriam mai cu pasiune și mai interesant. Și mi-e dor un pic să mai scriu așa. Am făcut foarte multe interviuri. De exemplu, era o revistă, nu știu dacă ați văzut-o, „Vivid”, au apărut 14 numere în total, apărea lunar. (*Sper că aveți colecția.*) Nu știu dacă toate. E singura pe care o am, că asta era foarte frumoasă, aspectuoasă, lucioasă și în fiecare număr apărea câte un interviu de fond cu poza persoanei respective pe copertă și-acolo am făcut niște interviuri foarte interesante. Chiar am zis că, într-adevăr, poate trebuiau la momentul ăla să fie strânse... (*Interviuri cu cine?*) Cu personalități timișorene. Cu Mitropolitul Nicolae am avut o întâlnire deosebită. (*Când a apărut revista, în ce interval?*) Cam în 2008-2009, cam așa ceva. A apărut un an și două luni. Am fost într-un fel norocoasă că eu am făcut toate interviurile acestea mari care au apărut acolo. (*Și nu le ai înregistrate?*) Astea nu le mai am. Mai am câteva reviste. Nu pe toate. Sunt neglijentă rău la chestiile astea. (*Eu știu ce greu e să și faci munca respectivă și să te*

ocupi și de administrarea rezultatelor.) Da, soțul meu îmi reproșează, mă ceartă că nu mă ocup de asta.

Nu ți-ai pus problema să rămâi în Israel?

Ba mi-am pus de mai multe ori în viață problema asta. Dar tatălui meu îi era foarte greu după perioada pe care am trăit-o acolo cu mama, mai mult în spital... Și mie îmi era greu de fapt. Și-atunci am decis să venim înapoi. Nu mi-am luat cetățenia israeliană, că nu terminasem încă masteratul. Tot timpul am fost atașați de Israel și tot timpul când se întâmplă ceva acolo, suntem cu inima alături de cei de acolo.

Trebuie să spun și despre tatăl meu, că și el a fost foarte apreciat în funcția în care a fost. Asta pot să spun că e o moștenire pe care eu o consider foarte importantă pentru mine și care mi-a dat un sens al valorii. Tot timpul am auzit: „A, cel mai cinstit”, „A, Friedmann, ce șef bun!” Eu consider că ambii părinții sunt modele pentru mine. Într-adevăr, asta pot să spun. *(Era membru de partid?)* Tata era, și mama, da. Era inevitabil dacă îți asumai să muncești și să trăiești în România acelor vremuri... *(Vorbeau în casă despre asta?)* Nu, nu discutau despre asta.

Ce se discuta în comunism? Se discuta de unde poți să cumperi carne, de unde poți să cumperi lapte, de unde poți să cumperi una alta. Astea sunt amintirile mele din copilărie. Toate astea care erau legate de subzistență. *(Ai stat la coadă?)* Da, da, am plâns la coadă. Știu că am suferit. Am stat la coadă la pui. Țin minte acolo, vizavi de Liceul Loga, unde era mama profesoară era un magazin și când am ajuns la rând acolo, mi-au zis: „N-ai 14 ani, n-ai buletin, tu nu primești!” Și m-am simțit atât de nedreptățită că am stat la coadă atâta și că eu nu primesc... Țin minte cum cumpăram de pe piața neagră tot felul de lucruri din Ungaria, când eram noi mici. Brânză din Ungaria și ciocolată. Mergeam la o tanti care aducea din Ungaria. Și din Serbia, dar mai mult din Ungaria. Țin minte carnea pe care o luam tot așa, de la cineva. Țin minte că nu era curent și cum mă jucam cu Andrei pe întuneric: pentru noi era o mare distracție, pentru că nu trebuia să facem temele de casă. Puteai să mergi a doua zi să spui că n-a fost curent. *(Asta îmi amintesc și eu de copiii mei. Și frig era?)* Frig era, bunica mea cealaltă, bunica mea din partea tatălui care a murit în '86, după părerea mea, a murit din cauza frigului care era în casă la acea vreme. S-a îmbolnăvit, a făcut artrită, nu s-a mai putut mișca.

Comunitatea, Timișoara și ceilalți

Țineți legătura cu comunitatea din București?

Da, foarte mult și e foarte important la o comunitate așa de mică cum e cea de acum. Sunt multe programe la nivel național. Și multe s-au desfășurat aici la Timișoara. Asta e într-adevăr ceva care ține comunitatea unită. Avem sprijinul FCER și al *Joint*-ului, acest lucru îl resimțim în activitatea noastră cotidiană.

Am vorbit despre cunoașterea celuilalt, curiozitatea pentru cine e diferit. Ai contacte și cu alte comunități decât cele evreiești, de aici din oraș?

Noi continuăm tradiția pe care a lansat-o rabinul Neumann și mergem întotdeauna la întâlnirile ecumenice, alături de toate cultele. Uneori participăm cu corul nostru. Suntem invitați și e foarte bine. Asta se face în diverse biserici, în fiecare an în alta. Anul acesta s-a ținut la o

biserică baptistă, Maranata. Anul trecut a fost la Catedrală, de exemplu. Înainte cu un an cred că la Dom. Suntem invitați la Mitropolie, s-a menținut această tradiție care este rodul prieteniei dintre Mitropolitul Nicolae și Rabinul Neumann. Figura Rabinului Neumann a rămas ca un model, ca o imagine emblematică a comunității timișorene și ea rezistă în timp. Într-adevăr, oriunde mergem și la orice întâlnire interetnică participăm și astăzi, este un respect deosebit care se adresează memoriei lui. Nouă ne lipsește foarte mult în activitatea de zi cu zi a comunității. Era un om cu o gândire foarte profundă, care înțelegea schimbarea vremurilor.

Avem o colaborare foarte bună cu reprezentanți ai autorităților, ai cultelor, etc. Avem o colaborare excelentă cu Muzeul de Artă, cu domnul Tolcea care mi-a fost și profesor. A fost extrem de receptiv la toate programele noastre. Am făcut 11 zile israeliene la Muzeul de Artă, ceva extraordinar! În această clădire superbă, în fiecare după-masă organizăm câte un program. Chiar le-am spus celor de la București că nu sunt multe orașe, unde Comunitatea să fi avut o asemenea posibilitate. Asta s-a datorat lui, cu siguranță. De asemenea avem programe cu Centrul Cultural Francez, cu Centrul Cultural German, etc.

Timișoara e un spațiu în care oamenii se simt bine, se simt destul de confortabil, indiferent de etnie. Asta este o realitate. Nu înseamnă că, de exemplu, în anii războiului nu au existat probleme. Și aicea s-a întâmplat să fie evrei bătuți, dar au fost cazuri izolate și au existat foarte multe situații de prietenie între evrei, unguri, chiar nemți, desigur români, prietenii care rezistă și acuma. Mă bucur când văd oameni, în special români care au deschidere, vorbesc românește, vorbesc sârbește, ungurește, nemțește și au așa o deschidere către evrei și vin la noi cu plăcere, primesc cu plăcere la ei membri ai Comunității evreilor. E mare lucru când cel de lângă tine nu te vede ca și evreu, generic vorbind.

Mulțumesc Luciana.

Eu vă mulțumesc.

Interviu realizat de **Smaranda Vultur** în 24 ianuarie 2013, Timișoara